

Crkveno graditeljstvo

RANOKRŠĆANSKE I PREDROMANIČKE CRKVE U STONU

Uvod

Ston je bio vjersko i upravno središte prostora koje je obuhvaćalo Zahumlje, s poluotokom Pelješcem i Dubrovačkim primorjem do Rijeke dubrovačke. Ime je dobio po latinskoj riječi *stagnum* (močvara) koje se poslije pojavljuje u raznovrsnim oblicima (Stamnes, Stamnon, Stagnon, Stanu...), a osnova je njegova sadašnja imena. Čini se da su ga naselile izbjeglice iz Pardue, danas Gornjeg Gradca kod Ljubinja na sjevernoj strani Popova polja, koja je bila smještena na rimskoj prometnici između Narone i Skadra. To se zaključuje po izričitoj tvrdnji u *Kozmografiji* anonimnog pisca iz Ravenne koji je zabilježio: "Pardua, id est Stamnes" (Pardua, to je Ston). Slično je zabilježeno i za osnutak Dubrovnika ("Epitaurum, id est Ragusium") i za još neka naselja, a to bi značilo da je negdašnje stanovništvo Stona prošireno preživjelim romanskim došljacima koji su se spašavali pred slavenskim naletom. Ston je očito bio pošteđen od razaranja jer se nije nalazio na glavnoj prometnici i nije bio na putu glavnog udara novih doseljenika. S vremenom je Ston umjesto Blagaja (Huma) postao i političkim središtem Zahumlja ili Huma.

Preživjeli su romanski prebjezi u antičkom Stonu pronašli i smještaj i mogućnost nastavka života. O tome svjedoče ostatci brojnih starokršćanskih građevina koje se danas mogu razabrati u Stonskom polju. Stari se Ston sasvim sigurno nalazio na sjevernim padinama brda Sv. Mihajla (zvanog i Gradac) i u Stonskom polju.

Ston je također, jer je bio manje oštećen, postao i središtem negdašnje biskupije Sarsenterum (spominje se u spisima crkvenog sabora u Saloni 533. i u njoj je Ston samo posebna

EARLY CHRISTIAN AND PRE-ROMANESQUE CHURCHES IN STON

The medieval Ston developed on the site of an ancient settlement, and it became a significant centre after it was inhabited by Roman refugees from the destroyed Pardua in the hinterland of Herzegovina. In these times, the town of Ston was situated in the northern foothills of the St. Michael Mountain and in the valley of Stonsko Polje, and was both the political and religious centre of Zahumlje. The area abounded in early Christian churches. Over time, however, these churches were abandoned, and then remodelled to fit the pattern of other early Croatian churches. Almost all of them are today in ruins. The most valuable one is the Ston-based Church of St. Michael, built on the mountain bearing the same name somewhere in the late eleventh century, most probably during the reign of the kings of Duklja. The church is of south-Dalmatian three-trave type with cupola, but is much higher. Noteworthy elements of this church are its frescoes that may be dated back to the eleventh century Benedictine school of painting.

župa) koja je zajedno s gradom nestala u istom naletu Slavena i Avara.

Povijesni razvoj Stona

Za bolji uvid u brojne stonske sakralne građevine potreban je mali uvid u njegovu burnu povijest. Sasvim je sigurno da se preživjelo romansko stanovništvo nije moglo održati u velikome slavenskom okruženju pa su u međuvremenu izumrli ili se asimilirali. Dugo je trebalo dok su se

Slaveni u Stonu pokrstili i za to su vrijeme potpuno zapuštene stare kršćanske bazilike. Kada su konačno primili kršćanstvo, onda su u starim crkvama gradili nove, nešto drukčije od onih koje su građene tijekom 5. i 6. st. Stoga na temeljima i unutar starih crkvenih zdanja nalazimo nove crkvice koje odgovaraju onodobnim starohrvatskim crkvicama uzduž Jadrana. Tako se kasnoantički Ston preobrazio u novi srednjovjekovni

Prikaz stonskog područja na starom zemljovidu

koji je u cijelosti postao hrvatski. U političkom je pogledu Ston uklopljen u srednjovjekovnu kneževinu Zahumlje, u kojoj je jedno od glavnih naselja te najčešće prebivalište i prijestolnica zahumskih knezova i ostalih službenika. Zahumlje je u 7. st. potpalo pod bizantsku vlast, koja je međutim u stvarnosti bila samo simbolična. U 10. st. Zahumljem gotovo samostalno vlada knez Mihajlo Višević o kojem smo već pisali (*Građevinar*, 8/2006.). Tu političku samostalnost čuvaju i Mihajlovi nasljednici do 1042. kada je Zahumljem zavladao dukljanski knez

II. je 1322. izgubio bansku čast porazom kod Blizne i tada su Bribirci-Šubići nestali kao vojnički i politički čimbenik u Humu. Još je prije i Srbija izgubila zanimanje za to zapadno područje jer se vojnički i politički orijentirala prema plodnim dolinama Morave i Vardara. Tu su priliku za osamostaljenje pokušali iskoristi humski velikaši Branivojevići. No s njima su zaratili bosanski ban Stjepan II. Kotromanić i Dubrovčani te ih 1326. hametice porazili. Dubrovčani su zauzeli Ston i Pelješac, a preostali dio Huma Kotromanići koji su tako postali dubrovački

mogu potražiti i pronaći tragovi starokršćanskih i predromaničkih crkava, nisu sačuvani gotovo ni temelji.

Jednako je bila burna i povijest stonske biskupije koja je, kao što smo rekli, sljednica bivše biskupije Sarsenterum, koja je obuhvaćala cijelo Zahumlje jer su se u to vrijeme granice crkvenih dijeceza poklapale s teritorijem grada ili municipija. No nije poznato kada je Zahumska odnosno Stonska biskupija osnovana, a prvi se put u izvorima spominje 877. kao sufraganska u Splitskoj metropoliji. U zapisnicima splitskih crkvenih sabora 925. i 928. zabilježeno je sudjelovanje stonsko-zahumskog biskupa. Ne zna se, međutim, gdje je bila stonska katedralna crkva. Neko se vrijeme vjerovalo da je to bila crkva posvećena Bogorodici u Lužinama nadomak solana (koja je, kako se čini, u 12. st. bila i sjedištem pravoslavnog episkopa), a vjerojatno je to ipak bila najveća stonska starokršćanska sakralna građevina – Sv. Mandaljena na Gorici.

U 12. je stoljeću humski knez Miroslav (1171.-1179.), za kojega neki drže da je bio brat Stevana Nemanje, a drugi da je bio domaći velikaš istog imena, protjerao stonskog biskupa Donata. Biskup se sklonio u Dubrovnik i smjestio kod benediktinaca na Lokrum, gdje je 1211. umro. U međuvremenu je brat srpskog vladara Stevana Prvovjenčanog Sava nastojao osamostaliti Srpsku pravoslavnu crkvu, što je i uspio 1219. dozvolom carigradskog patrijarha (koji je stolovao u Nikeji). Sava je kao arhiepiskop odmah počeo sa širenjem pravoslavlja i osnivanjem novih episkopija. U primorskim je katoličkim područjima (Zahumlju i Zeti) osnovao dvije episkopije. Sjedište je humske episkopije postao manastir Bogorodičine crkve u Lužinama do Stona. Humski su episkopi stolovali u Stonu od 1219. do 1252. (samo 33 godine) kada su se preselili u manastir Sv. Petra i Pavla u Limu. Toj je

Pogled sa zidina na današnji Ston, solanu i dio polja

Vojislav. Ston je tada važna ratna luka i veliko trgovačko središte, a ostao je u vlasti Duklje i za njihovih kraljeva Mihajla i Bodina. Polovicom 12. st. Stonom i Zahumljem (koje se baš tada počinje nazivati Humom) zavladao su srpski vladari Nemanjići iz Raške. Istodobno na sjevernim i zapadnim granicama jača utjecaj Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, pa je Stonom i Humom krajem 12. st., zavladao hrvatski herceg i kasniji kralj Andrija II. Na prijelazu 13. i 14. st. Bosnom i Humom vlada hrvatski ban Pavao Bribirski, koji je potom prenio vlast na brata Mladena, a onda i na sina Mladena II. Ban Mladen

susjedi. U Stonu su se Dubrovčani potpuno pravno i politički učvrstili 1333. godine i on je postao gospodarsko središte za proizvodnju soli i čvrsta obrana solana i soli, najvažnjega i najunosnijega izvoznog proizvoda Dubrovačke Republike.

Stari je srednjovjekovni i antički Ston netragom nestao i prestao postojati kao feudalno velikaško ili kneževsko dobro. Nešto se sjevernije, na južnim i sjevernim padinama brda Podzvizd, grade današnji Ston i Mali Ston. Oni se opasuju zidinama, većim dijelom i kamenom iz srednjovjekovnog Stona. Od starog Stona, gdje se jedino

nagloj promjeni, čini se, pridonijelo širenje vjere bosanskih krstjana (koje se netočno uobičajilo nazivati bogumilima). Pripadnici su novoga dualističkog vjerovanja u Bosni bili razlogom što se stonski biskup Ivan Krušić odlučio da svoje sjedište 1300. preseli u Korčulu i tako je nastala Stonsko-korčulanska biskupija [1].

Zajednički je biskup za Ston i Korčulu postojao gotovo dva i pol stoljeća, što je Dubrovčane kao nove vladare Stonskog rata (Pelješca) izrazito uznemiravalo, posebno zato što je biskup stolovao u gradu koji je bio pod upravom Mlečana. To su konačno promijenili kada je papa Pavao III. 1541. uspostavio dvije zasebne biskupije – korčulansku i stonsku.

Posljednji je stonski biskup bio Antun Slade-Dolci koji je umro 1807., uoči pada Dubrovačke biskupije (1808.). Potom Stonom vladaju dubrovački nadbiskupi preko kapitularnih vikara, a 1828. papa Leon XII. ukida i stonsku i korčulansku biskupiju.

Valja još reći da je stonsko područje 1252. pogodio katastrofalni potres i da je to možda bio i glavni razlog preseljenja eparhije iz Stona, jer je crkva u Lužinama bila znatno oštećena. Možda je taj potres uništio i osmerolisnu crkvu u obližnjem Ošlju, o kojoj smo pisali u prijašnjem napisu. Doduše ta je crkva mogla stradati i u tatarskim navalama 1241. jer su tada stradale crkve u Bijeloj i na Prevlaci u Boki kotorskoj [2].

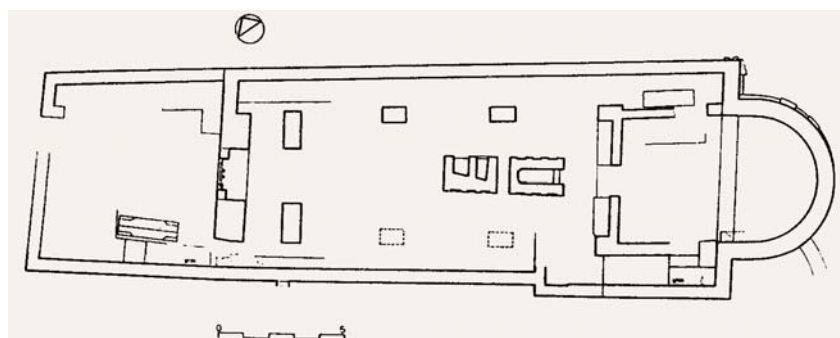
Ruševine najstarijih stonskih crkava u Stonskom polju

U plodnom i vodom bogatom Stonskom polju, naseljenom još u antici kada je obavljena i rimska centuracija (limitacija) polja, koja se još i danas poštuje u dijeljenju čestica i u komunikacijama, nalazi se nekoliko starokršćanskih crkava. Točnije rečeno nalaze se njihovi ostatci koje je danas vrlo teško uočiti jer su, iako

istraženi i često konzervirani, obrasli vrlo gustom vegetacijom. Istraživanja su na tim crkvama obavljena krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, a iz tog doba potječu i prilično oskudne informacije o njima [3].

Crkva Sv. Mandaljene

Crkva Sv. Mandaljene (lokalni naziv za sv. Mariju Magdalenu, pokornicu koju je Isus obratio, a ona ga je potom pratila) nalazi se na uzvisini Gorici usred polja. To je nesumnjivo

Tloct crkve Sv. Mandaljene

najznačajnija stara stonska crkva koju mnogi drže prvom stonskom katedralom. Radi se o prilično velikoj bazilici kojoj je osnovno tijelo jako izduljeno između duboke polukružne apside i ograđenoga četvrtastog predvorja. Najznačajnije je to da ta longitudinalna građevina, kako se čini, nije imala nikakvih postranih dodataka. Na nacrtu cesta kroz Stonsko polje iz 19. st. nalazi se i tloct ove crkve. Široka i velika apside bila je sačuvana do Drugoga svjetskog rata, kada je stradala u bombardiranjima 1944. Još su se tada mogla uočiti dva bočna prozora gljivastog oblika te tri snažna pilona koja su crkvu dijelila u tri broda.

Crkva je u ranom srednjem vijeku pretrpjela znatne preinake, tako da je njezin izvorni izgled vrlo teško dokučiti. Ipak čini se da je oduvijek imala s istočne strane sadašnji obujam apside i svojstvenu razradu pomoćnih odjeljenja, zapravo završecima uskih lađa u kojima su bile grobnice. U blizini svetišta (možda i po-

vijesne jezgre crkve), koji je sačinjavao masivno ograđeni kor s plutejom, nalazio se ozidani volumen na nosačima raščlanjenima lezenama. Pretpostavlja se da se radi o ambonu (povišenom mjestu za čitanje Sv. pisma ili propovijedi u starokršćanskim crkvama). Valja reći da su se u crkvama karolinškog doba postavljali slična postolja za prijestolja dostojanstvenicima, no to onda otvara pitanje datacije cijele crkve. Kasnije su građevinske intervencije,

posebno dodatak ulaznog zvonika usred pročelja, dodatno produljile tu neobičnu crkvu. No riječ je vjerojatno o *westwerku* (zapadnom zdanju) koje je imalo specifičnu konstrukciju u karolinškim crkvama i služilo vladarima i dostojanstvenicima za praćenje liturgije. U pojavi se *westwerka* miješaju liturgijske i upravne funkcije zemaljskih moćnika, a najavljuje se i pojava privatnih crkava. A zna se da su vladari Zahumlja bili vezani uz Karolinge.

Ruševine Sv. Mandaljene s početka 20. st.

Crkva je, kako se čini, imala vrlo visoku unutrašnjost, a izvana je imala ogoljene i jednostavne zidove. Stoga

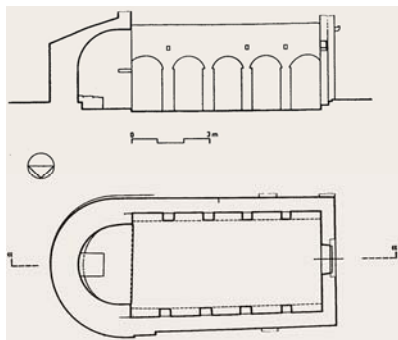

Stanje današnjih ostataka crkve Sv. Mandaljene (M. Mojaš)

joj je vrlo teško odrediti vrijeme nastanka, osim prema ostacima oltarne pregrade, nestalim ulomcima fresko slikarija (s motivima ljuštura) i kombinaciji građenja opekom i kamenom. Na temelju tih pokazatelja vjeruje se da osnovna crkva potječe iz 6. st., a tom razdoblju pripada i raskošni sarkofag solinskog podrijetla u predvorju. Procjenu nastanka znatno otežava i činjenica da je crkva možda "izrasla" na prijašnjem građevinskom sklopu ili cimiterijalnoj građevini te začuđujući nedostatak arhitektonske plastike, ulomaka kamenog namještaja i sličnih klesarija. Sasvim je sigurno temeljito pregrađena u romanici, o čemu posredno svjedoči i njezin titular, budući da se na Zapadu sv. Marija Magdalena počinje slaviti tek od 10. st. [2] [3]

Crkva Sv. Ivana

Crkva Sv. Ivana (najvjerojatnije sv. Ivana Krstitelja) nalazi se nedaleko

Presjek i tlocrt crkve Sv. Ivana

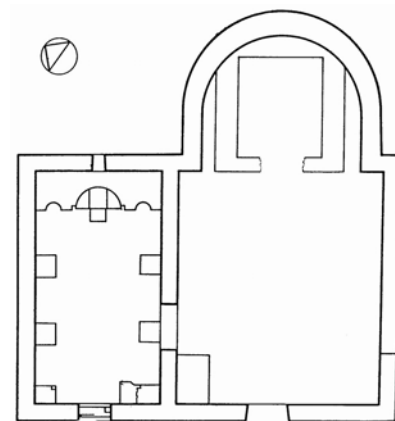
od Sv. Mandaljene, u ravnici prema jugu. I ovdje se također očituje nedostatak kamenih ulomaka i sadržaja koji bi pripomogli određivanju vremena njezina točnog nastanka. No to je sasvim sigurno znatno mlađa crkva, ali je očito da je izgrađena na jednome starokršćanskom svetištu i tako mu sadržajno produljila opstanak. Apsida se te crkve doimlje kao da je uvučena u već prije postojeći zid, koji je lučno obzidava sve do krova. Teško je i pomisliti da bi se u ovome prostoru, gusto načičkanom crkvenim zdanjima, takav zid, koji se doimlje poput velike eksedre (poluotvoreni antički prostor za odmor), bio građen u nekome prijašnjem kršćanskome razdoblju. Stoga se najvjerojatnije radi o rimskoj građevini. No čini se da je zahvat konzervatora, obavljen sredinom šezdesetih godina 20. st., onemogućio potanje ispitivanje naravi dvaju priljubljenih zidova. Te tehnike građenja nisu ni pošto putokaz za određivanje nastanka prvotne crkve, ali tvrdnju o ranokršćanskome podrijetlu izričito ne potvrđuje ni jedan drugi popratni nalaz.

Prema danas neznatnim ostacima crkve Sv. Ivana može se samo zaključiti da je temeljito adaptirana tijekom ranog srednjovjekovlja. Osim neobične i snažne apsida, uočljivo je da se radi o jednobrodnoj građevini čiji su unutrašnji zidovi bili raščla-

njeni sa po pet niša sa svake strane i da su bili odijeljeni istaknutim pilastrima. Valja dodati da su vanjski zidovi bili neraščlanjeni [3].

Crkva Sv. Petra

U istoj je arheološkoj kampanji, koju je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća vodio ondašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture u suradnji s Institutom za arheologiju iz Zagreba, istražena i nedaleka crkva Sv. Petra na Zamlinju. Ovdje je vrlo lako dokučiti da se radi o kasnoantičkoj građevini u koju je uvučena predromanička bogomolja. Crkva je iz 6. st., na što upućuje nekoliko ulomaka kamene.

Tlocrt crkve Sv. Petra

plastike (s dijelom pluteja s urezanim motivom antičke ljuške), a sastoji od jedne veće prostorije s apsidom potkovastoga oblika i druge znatno manje. Ta je manja prostorija smanjivanjem svojih sadržaja u srednjem vijeku postala bogoslužnim prostorom. Riječ je o pridodanoj prostoriji koja je dvostruko manja i uzdužno nerazrađena te povezana s većom prostorijom.

Srednjovjekovni su stanovnici vjerojatno zatekli urušenu građevinu, ali su ju održali u životu i manjim izmjenama prilagodili svojim estetskim zahtjevima. U prijašnju su apsidu ugradili četvrtastu prostoriju, a to možda znači da su poštovali posvećeno mjesto prijašnjeg obreda (koji je nemoguće dokučiti). Manju su

Ruševine crkve Sc. Petra (M. Mojaš)

prostoriju zato pretvorili u samostalno svetište s razgovijetnim predromaničkim značajkama. Probili su joj vrata usred pročelja i umetnuli po tri pilona uz bočne stijenke, a u stražnji dio smjestili zidani blok s tri polukružne niše. Tako je preoblikovana crkvice postala trotravejna i pripada južnodalmatinskom predromaničkom tipu i vjerojatno je imala kupolu nad središnjim poljem. Tipičnom su izgledu pripomogle ugrađene posajnice i kupola.

Crkvice je u manjoj prostoriji vjerojatno udovoljavala liturgijskim potrebama sve do 10. st. Ako se dakle pretpostavi da je crkvice u manjoj prostoriji bila liturgijska, onda je veća i južnija prostorija služila isključivo u memorijalne svrhe. O tome svjedoči i naknadno obzidano kultno žarište. Ako je ta pretpostavka točna, radi se o zanimljivoj i dvojnjoj rano-srednjovjekovnoj crkvi, koja je osmišljena i ostvarena onako kako se to običavalo graditi u starokršćansko doba. Vjerojatno se radi o prilagodbi koja je ostvarena nakon pokrštavanja slavenskih pridošlica [2], [3], [4].

Crkva Sv. Stjepana

Posljednju je kasnoantičku crkvu na stonskome području, koja je prema predaji posvećena sv. Stjepanu Prvomučniku, istočno od Gorice otkrila Spomenka Petrak, dugogodišnja kus-

tosica Muzeja grada Dubrovnika kada je radila na tome terenu. Iskopavanje nije završeno, pronađena je građevina bila gotovo savršena sa zemljom, a u međuvremenu je, baš kao i crkva Sv. Petra, još više stradala. Crkva se naime nalazi na močvarnome terenu, što otežava nastavljanje zahvata, ali i točno određivanje stilskih značajki i vremena nastanka. Narasla je na nekoj starijoj zgradi i s isturenom apsidom, uskim tijelom i pridodanom sjevernom prostorijom nalikuje crkvama koje se uobičajeno nazivaju "složene bazilike". Pitanje je ipak mogu li se uopće takve crkve, pogotovo tako malih dimenzija, uopće smjestiti među bazilike. Ipak prema načinu zidanja, koji je uobičajen u primorskoj Dalmaciji u kasnoantičko doba, može se zaključiti da je crkva izgrađena najkasnije u 6. st. Međutim, za

Ruševine Sv. Stjepana na staroj slici

potanje će određivanje trebati pričekati riječ istraživača.

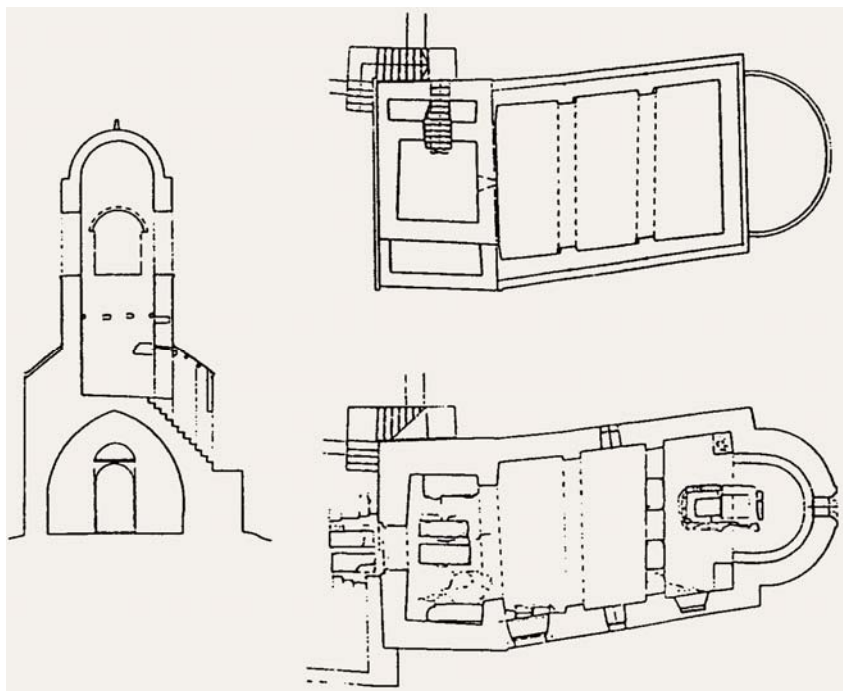
Sve su najstarije stonske crkve inače slobodno položene u krajoliku, na česticama obradive zemlje i na terenu s brojnim izvorima. To znači da nisu mogle biti u sastavu gustoga gradskog tkiva bilo kojega naselja. To je važno zbog toga što uopće nije jasno je li antički Ston bio naselje otvorenog i rasutog tipa izgradnje, okupljeno oko stambeno-gospodarskih sklopova. Ipak o njegovoj veličini i značaju svjedoče dimenzije i brojnost sačuvanih crkava [3].

Predromaničke crkve u Stonu

Crkva Gospe od Lužina

Za sve predromaničke crkve u Stonu nejasno je jesu li građene prije ili tek u 12. st., iako su prema stilskim obilježjima najčešće radi o izrazitim predromaničkim stilu. To međutim ne vrijedi za crkvu Gospe od Lužina (luža – kaljuža) koja se naziva i Velika Gospa. Ta crkva inače ima izrazite romaničke značajke, iako se držalo da je mnogo starija te da je neko vrijeme bila i katedralna stonska crkva, baš kao i sjedište pravoslavne episkopije. Smještena je na maloj uzvisini, humcu Lužina, pokraj solana, južno od Stona, dvjestotinjak metara od mora. Ispred crkvenog je pročelja na zapadnoj strani velika uzdignuta zaravan, koja je nekad služila kao groblje. U neposrednoj su blizini i ostatci bivšeg samostana koji je pretvoren u vinariju, a ona svojim dodatnim prigradnjama na neki način pomalo obezvređuje cijeli sakralni prostor.

U analizi graditeljskih značajki i nastanka ove crkve bilo je problema s nedostatkom sličnih romaničkih građevina. Utvrđeno je da je vrlo bliska romaničkoj arhitekturi katoličke sjeverne Albanije, iz koje je potjecalo mnogo svećenika i biskupa u povijesti dubrovačke crkve. Posebno slični na crkvu sa zvonikom-kulom u Šna Noju blizu Rodonija i crkvu Šem Li kod Išmija. S tim je prostorom

Snimak stanja i arheoloških istraživanja crkve Gospe od Lužine (N. Nad)

ovo područje bilo povezano preko katoličkoga kraljevstva Duklje [2]. Crkva Gospe od Lužina je jednobrodna građevina s romaničkom polukružnom apsidadom kojoj središnja os ima

znatniji otklon u odnosu prema osi broda. Pobočni su zidovi raščlanjeni sa po dva pilastra koji nose vitke pojasnice pa se cjelina dijeli u tri dijela. Središnja os svakog dijela ima ot-

Crkva Gospe od Lužina snimljena početkom 20. st.

klon prema osi nadsvođenoga zapadnog predvorja, nad kojim je izgrađen zvonik, ali mnogo kasnije od izvorne crkve. Brod je presvođen šiljatim gotičkim svodom.

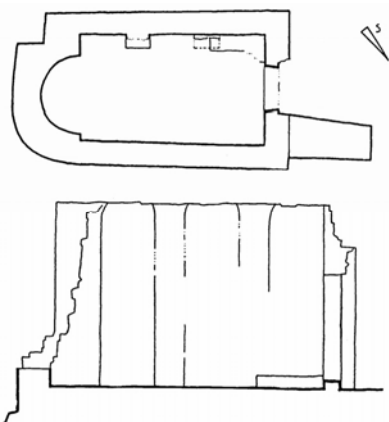
O ovoj se crkvi mnogo pisalo, a prvi Frano Radić u glasilu Hrvatskoga starinarskog društva u Kninu [4], koji je vjerovao da je izgrađena u 9. st. Stoga se tu crkvu držalo jednom od najvrjednijih naših crkava. U posljednje je vrijeme temeljito istražena i sanirana. Radovi su započeli 1990., a vodio ih je Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Dubrovnika. Morali su se prekinuti zbog rata, ali su nastavljeni 1995. Tijekom istraživanja otkriveni su ostatci oslika u apsidu, crkva je konstrukcijski sanirana, a sanirani su i krovšte i zvonik. Na glavnome je pročelju uz postojeći portal otkriven još jedan romaničko-gotički, a istraživanjem sadašnjeg zvonika građenog u baroku otkriveni su izvorni gabariti žbukanog zvonika čija visina nije prelazila sadašnje krovšte. Ujedno su utvrđeni i tragovi dosadašnjih obnova, posebno nakon potresa početkom 15. st.

Spoznaje upućuju da je sadašnja crkva građena tek krajem 13. i početkom 14. stoljeća. Možda je upravo poticaj za gradnju bio veliki potres 1254. kada je vjerojatno porušena i napuštena crkva Sv. Mandaljene, pa je nova crkva postala katedralna. Utvrđeno je da u gradnji Gospe od Lužina ima predromaničkih, romaničkih i gotičkih faza, a da konačna prezentacija ovisi o raščišćavanju neposrednog okoliša i uklanjanju pomoćnih zgrada vinarije [5].

Tim je istraživanjima konačno pobijena teza da je crkva bila ranosrednjovjekovna katedrala, kao i to da se ispod osnovnog sklopa crkve u 9. st. nalazila starokršćanska sakralna građevina. Novi se nalazi predromaničke skulpture ne mogu datirati prije kraja 11. st. [6].

Crkvice Sv. Martina

Trotravejna predromanička crkva Sv. Martina nalazi se na sjevernoj padini brda Humac. Do nje vodi uska i krivudava staza koja s odvaja na prvoj velikoj okuci glavne ceste iz Stona prema Pelješcu. Predio se zvao Zahumac, u arhivskim se spisima naziva "brdo Sv. Martina", u starim je zemljišnim kartama zabilježen pod nazivom Pakljena, a Ivica Žile [6] tvrdi da se predio naziva Darka. Od ruba močvarne nizine Lužine put je dosta strm i kamenit te obrastao kržljivim raslinjem i slabo prohodan. Stoga je ruševine crkve vrlo teško uočiti iz Stonskog polja. Crkvice je smještena na vrhu brijega gdje su otkriveni tragovi suhozida koji upućuju na postojanje ilirske gradine. To znači da je crkvice stajala kao samostalna građevina u blizini crkve Gospe od Lužina, a izvan granica plodnoga polja. Glavnim je pročeljem okrenuta sjeverozapadu, iako joj smještaj uz padinu to nije posebno određivao [7].

Tlocrt i presjek crkve Sv. Martina (I. Žile)

Prvi ju je također uočio i opisao Frano Radić potkraj prethodnog stoljeća [6], koji je naveo točne dimenzije crkve (4,08 x 2,22 m) i istaknuo da je sjeverna strana potpuno razvaljena, a da je pročelje sačuvano s oštećenim ulazom. I suvremeni autori to tvrde i ističu da je u cijelosti sačuvan samo južni zid crkve, a da su ostali sačuvani u nižim zonama. Gotovo svi tvrde da je građena počet-

Konzervirani ostatci crkve Sv. Martina (M. Mojaš)

kom 12. st., za što je uporište nepostojeća preslica, ali je moguće da je građena i prije. Premda je građena u romaničkome razdoblju, ipak prema svim svojim osnovnim graditeljskim značajkama pokazuje sve osobitosti predromaničkog modela jer ima jedan brod koji je raščlanjen s dva para lezna i pripadajućim pojasnicama u tri traveja, a u to se uklapa oblik apsida i izvanjski neraščlanjeni zidni plašt.

Radove je na crkvi u šezdesetim godinama prošlog stoljeća izvodio Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Dubrovnika, a tada su ostaci i konzervirani. Čini se da je cijela građevina bila pravokutnog tlocrta, ali je sjeverni gotovo potpuno srušeni zid bio zaočljen i izravno se nastavljao na plošni bok lađe. To je posebno istraživao Konzervatorski zavod iz Dubrovnika 1998. kada je razlaganjem zidnih struktura prijašnje konzervatorske intervencije utvrđeno da se radi o zidu koji je nesumnjivo izgrađen u doba kasne antike. Tada je napravljena i rekonstrukcija tlocrta i utvrđeno da je apsida bila izvana pravokutna a iznutra polukružna. Svi su zidovi i izvana i iznutra bili ožbukani, a pod je crkve bio popločen neregularnim kamenim pločama [8].

Valja reći da je crkvice posvećena sv. Martinu, a to u našim krajevima,

posebno kada se radi o starijim crkvama, upućuje na franačke utjecaje, posebno u pokrštanju, jer su oni tog sveca osobito štovali i promicali [2]. Sv. Martin Turonski (316.-397.) bio je najprije carski vojnik u Galiji, a nakon prelaska na kršćanstvo misionar u Panoniji, Dalmaciji, Italiji i Galiji. Utemeljio je prve samostane u Galiji i bio biskup u Toursu, a zaštitnik je Francuske. Ikonografski se prikazuje kako s mačem rasijeca svoj plašt i polovicu daje siromasi. Uz njegov su blagdan (11. studenoga) vezani brojni pučki običaji.

Crkva Sv. Kuzme i Damjana

Za crkvu Sv. Kuzme i Damjana, svetih vračeva i zaštitnika liječnika, za koju se u izvorima navodi da ju je 1194. posvetio Radogost, biskup bosanski, jedino Vinicije Lupis [2] tvrdi da potječe iz predromaničkog razdoblja. To je danas dvokatna crkva uz koju postoji i istoimeni samostan franjevki, a nalazi se u blizini stonskog groblja. Samostan je osnovan 1404. kada je stonsko-korčulanski biskup Nikola dozvolio "dumnama" Dobriši i Tvrdiši da mogu stanovati uz crkvu, a osnovan je 1469. kada je vjerojatno izgrađena i nova gotička crkva Sv. Katarine Aleksandrijske (svetice i mučenice s kraja 3. i početka 4. st.) na katu. Samostanski je kompleks proširen 1515. godine.

Crkva Sv. Mihajla

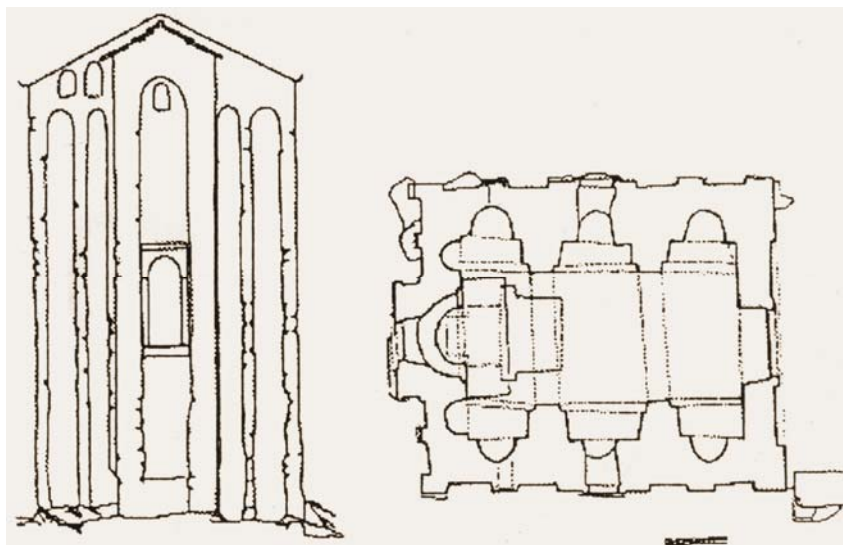
Za crkvu Sv. Mihajla, koja je izgrađena na istoimenom brežuljku usred kasnoantičkog kastruma, također

Mihajla Vojislavljevića (1077.-1081.) [10]. Potom je Cvito Fisković analizirao ranoromanički ciklus fresaka i pripisao ga benediktinskoj slikarskoj

vanih sastavnica te značajne građevine povlačili mnogobrojne usporedbe s istodobnim spomenicima. Iako sada nema kupolu, Sv. Mihajlo ubraja se u južnodalmatinsku jednobrodnu trotravejnu sakralnu građevinu s kupolom. Unutrašnjost je crkve raščlanjena lezenama s pojasnicama i s tri polukružne niše, a apsida je iznutra polukružnoga a izvana pravokutnog tlocrta.

Rekli smo već da na crkvi kupola nije sačuvana, ali na njezino izvorno postojanje ne upućuje samo karakterističan sustav konstrukcije, nego i sačuvana freska s prikazom kralja zakladnika s modelom crkve s kupolom u ruci.

Čini se da je ova vitka crkva na vrhu brežuljka, okružena napuštenim samostanom časnih sestara dominikanki III. reda (bijelih duvana ili duvni), koja je posvećena sv. Mihovilu, nebeskom ratniku i zaštitniku vladara, najvjerojatnije izgrađena u 9. ili 10.

Istočno pročelje i tlocrt crkve Sv. Mihajla smještenog na mjestu prapovijesne gradine, nema nikakvih dvojbi da je građena u doba predromanike, štoviše može se reći da je do kraja utvrđen njezin nastanak i prva obnova. No to je sasvim sigurno najpoznatija i najviše opisivana stonska crkva, a ona svakako pripada našim najpoznatijim predromaničkim crkvama. Ujedno je i jedan od najznačajnijih primjera južnodalmatinskoga kupolnoga graditeljstva. Stoga smo tu crkvu, koja je višestruko važna po svojim graditeljskim, kiparskim i slikarskim značajkama, odlučili posebno predstaviti, iako bi je trebalo smjestiti među stonske predromaničke crkve čiji je najreprezentativniji predstavnik.

Prvi je ovu crkvicu u stručnoj literaturi opisao Frano Radić [4] koji je vrijeme njezina nastanka smjestio u 8. st. Opsežno ju je 1928. opisao Ljubo Karaman [9] koji je analizirao građevinu, kameni namještaj i freske te utvrdio vrijeme njezina nastanka za vladavine dukljanskih kraljeva (1077.-1150.). Nakon pronalaska nad vratnika s natpisom to je vrijeme sam Karaman suzio na vladavinu kralja

školi iz druge polovice 11. st. [11]. O toj su crkvi pisali i mnogi drugi autori koji su na temelju dobro saču-

Crkva Sv. Mihajlo na slici iz 1960. (N. Gattin)

st., da bi potom u 11. st. bila oslikana. Za to su jedina odrednica njezine dvije faze kamenih skulptura, ali je vrlo znakovito da je crkva bila prvo

odgovarala karolinška interpretacija vladara od bizantske podložnosti. Upravo je stoga prihvatljiva tvrdnja da u nestalom zvoniku dvorske crk-

je približno za jednu trećinu do jednu polovicu viša. A visina upravo upućuje na to da se iz posebne prostorije mogla pratiti liturgija.

Iako gotovo posvuda piše da je Sv. Mihajlo vjerojatno imao *westwerk*, pretražili smo sve izvore da bismo, osim na freski, pronašli neki crtež mogućega izvornoga izgleda. Zanimljivo jest da smo ga pronašli tek u *Gallimardovu* vodiču kroz Hrvatsku iz 1999., koji je pripreman u suradnji s Hrvatskim informativnim kulturnim zavodom (HIKZ) [12].

Nije nam namjera prosuđivati je li sadašnji restaurirani izgled Sv. Mihajla u Stonu baš najprikladniji i najizvorniji, uostalom crkva je temeljito restaurirana nedugo poslije gradnje kada su joj naslikane freske. Tek dvojbe oko postojanja *westwerka* u izvornoj i kasnijoj crkvi mogu se ipak vrlo lako razlučiti jednim jednostavnim istraživanjem. To slavno "zapadno zdanje" uopće ne može funkcionirati i nema nikakvu svrhu, zapravo se pretvara u običan zvonik ako nema većeg otvora kroz koji vladari i drugi dostojanstvenici mogu pratiti liturgiju. Sadašnja restaurirana crkva Sv. Mihajla nema nikakvog otvora ni prozora iznad ulaznog portala, No to ipak ne znači da on nije postojao.

Ako pretpostavimo da je izvorno Sv. Mihajlo imao *westwerk* teško je dokučiti kada je uklonjen i kako je na crkvi mogla biti karakteristična kupaola, koja je više bizantska nego ka-

Glavno pročelje crkve Sv. Mihajla

ožbukana i da je imala drugačiji raspored prozorskih otvora te da je tek onda oslikana freskama. Tada su mnogi njezini prozori zazidani kako ne bi remetili ritam fresaka. Valja dodati da je u svod crkve ugrađeno mnogo praznih amfora kako bi mu olakšali težinu, a to je metoda kojom su se već služili antički graditelji [2].

Proces pokršćavanja Slavena i Hrvata na ovim je prostorima sasvim sigurno najjače poticaje dobio sa zapada, a o tome svjedoče i dijelovi sakralne graditeljske baštine, i drugi materijalni ostatci. No nigdje se franačka nazočnost toliko ne očituje kao u pojavi karolinškoga *westwerka* koji sjedinjuje i simbolizira crkvenu i svjetovnu vlast i vladara predstavlja kao Kristova namjesnika na zemlji. Upravo mu *westwerk* omogućuje da neometano od ostalih prati liturgiju i da se uopće ne miješa s pukom. Takvih je zapadnih zdanja bilo u crkvama stonskog područja, u nedalekoj osmeroapsidalnoj crkvi u Ošlju, u crkvi Sv. Mandaljene, vjerojatno u crkvi Gospe od Lužina, a možda i još negdje drugdje. Čini se da je vladarima Zahumlja, kao osvjedočenim franačkim saveznicima, mnogo više

ve Sv. Mihajla, koja je najprije bila kneževska (zahumska) a potom kraljevska (dukljanska), treba tražiti reducirani *westwerk*, odnosno mjesto privatne kapele za vladare tijekom liturgije.

Crtež crkve Sv. Mihajla s *westwerkom* i kupolom

Na tu tvrdnju upućuje mnogo indicija, a podržavaju je i mnogi autori, iako nitko za to nema izričita dokaza. Najjača je indicija sama freska vladara zakladnika koji u ruci drži model crkve s kupolom i *westwerkom*. Potom to je neobična visina crkve, potpuno u neskladu s ostalim crkvama južnodalmatinskog tipa, od kojih

Predromanički reljef ljudskog lika iz crkve Sv. Mihajla

rolinška stilska oznaka. Ako se pretpostavi da su crkvu s *westwerk*om gradili vladari Zahumlja, a freskama je oslikali vladari Duklje, kako je onda moguće da model crkve na freski drži Mihajlo – kralj Duklje. I zašto nije zadržana kupola, toliko tipična za sve crkve na ovom području. No te dvojbe treba razriješiti tek onda kada se konačno utvrdi je li crkva uopće imala *westwerk*.

Crkva u Stonu značajna je i za povijest Duklje odnosno današnje Crne Gore. Na mnogim se mjestima tvrdi da je prvi dukljanski kralj i okrunjen u toj crkvi, za što međutim nema nikakve potvrde iako je prostor na brdu iznad Stonskog polja bio sjedištem vladara. O kraljevskoj tituli Mihajla Vojislavljevića osim freske u crkvi svjedoči i pismo pape reformatora Grgura VII. 9. siječnja 1978. gdje ga izričito naziva "kraljem Slavena" (Sclavorum Regi).

U vrijeme kada je F. Radić pisao o Sv. Mihajlu u tu se crkvu ulazilo iz posebne nove crkve koja je nalazila neposredno ispred i koja je u međuvremenu uklonjena. Od tog su vremena, potaknute štetama koje su crkvi nanesene u brojnim potresima, obavljene mnoge restauracije ove vrijedne crkve. I sada se na crkvi obavljaju konzervatorska, restauratorska i arheološka istraživanja koja je 1993. započeo ondašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode iz Dubrovnika i koja još nisu završena.

Rekli smo već da se predromanička kamena plastika iz crkve Sv. Mihajla, koje ima šezdesetak komada, dijeli u dvije grupe. Jedna se može svrstati u zrelu fazu pleterne plastike, dok druga, manja, pripada kasnoj fazi pleterne skulpture 11. st. Najzanimljiviji su ukrašeni prozorski otvori te ulomak s prikazom lica (10 x 12,5 cm) golobrade osobe s krunom na glavi. No najzanimljiviji je jedan nadvratnik iz bivšega samostana dominikanki koji je bio u uporabi kao nadgrobna ploča, Na ploči se nalaze

križevi između kojih teče dvopruti pleter, a poviše se nalazi natpis koji je loše i nepravilne izrade. U čitanju se tog natpisa okušalo mnogo znanstvenika i još nije do kraja razriješen, a osnovna je dvojba odnosi li se na sv. Mihovila ili na kralja Mihajla.

Ranoromaničke freske u Sv. Mihajlu, nastale pod južnotalijanskim utjecajem, naš su najznačajniji spomenik slikarstva iz 11. st. iako su freske oštećene i tek djelomično restaurirane, do danas su sačuvani likovi više svetaca, evanđelista te biblijskih prizora, uz već često isticani lik vladara. Posebno su lapidarno i dojmljivo naslikani likovi sv. Jurja i Evanđelista te mnogih drugih. Svi su likovi određeni naglašenim obrisima, odjeća im je gotovo linearno ornamentirana, a lica obilježena crvenim krugom. Te su freske inače potpuno različite od pretežno bizantskih fresaka kakve se susreću na Koločepu, Šipanu i u dubrovačkoj prvostolnici [2].

Zaključak

O burnoj prošlosti i povijesti Stona i Stonskog rata (Pelješca) svjedoče njegove brojne crkve od kojih su mnoge u ruševinama. Ston je u srednjem vijeku, ali i poslije, bio važno gospodarsko, vjersko i kulturno središte. Bio je političko središte i sjedište zahumske kneževine i vjerojatno prijestolnica dukljanske kraljevine. Ujedno to je bilo i sijelo jedne od najstarijih biskupija na cjelokupnome hrvatskome etničkom prostoru.

Upravo je uspostavljanje biskupije bio najvažniji trenutak u razvitku srednjovjekovnog Stona. Valja znati da se biskup nastanjivao samo u utvrđenim kasnoantičkim gradovima, a takav je vjerojatno bio i ondašnji Stamnes. Biskup je u tim vremenima posjedovao trostruku moć – upravnu, sudsku u proučavateljsku. Upravo je zahvaljujući činjenici da je bio biskupsko (neko vrijeme i episkopsko) sjedište omogućio tomu gradu u močvarama da preživi burna

stoljeća i da postane pravom riznicom sakralnih spomenika i stilova.

Svako je biskupsko sjedište dobivalo i brojne vladarske darovnice. Šteta je što su mnoge crkve nepovratno oštećene, a neke možda i netragom nestale, zbog činjenice da su bile smještene usred močvare. Kao vrhunski spomenik graditeljske i likovne baštine sačuvan je većim dijelom samo Sv. Mihajlo koji je nalazi na vrhu brijega.

Pripremili: dr. sc. Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Lučić, J.: *Ston od VII stoljeća do 1333*, Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston, 1987.
- [2] Lupis, B., V.: *Sakralna baština Stona i okolice*, Matica hrvatska, Ston, 2000.
- [3] Fisković, I.: *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, zbornik radova sa skupa: Dolina rijeke Neretve od prethistorije da ranog srednjeg vijeka (Metković 4. 7. X. 1977.), Split, 1980.
- [4] Radić, F.: *Sredovječne crkve u Stonu*, Starohrvatska prosvjeta (1898.) IV. 3 i 4, 72-81, 140-145
- [5] Nađ, N.: *Crkva gospe od Lužina u Stonskom polju*, Dubrovnik (2000.) XI. 1-2, 249-254
- [6] Žile, I.: *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2003.
- [7] Fisković, I.: *Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1972.) 19, 15-40
- [8] Žile, I.: *Novi prilozi graditeljskoj baštini poluotoka Pelješca*, Dubrovnik (2000.) XI. 1-2, 242-247
- [9] Karaman, Lj.: *Crkvice sv. Mihajla kod Stona*, *Vijesnik za historiju dalmatinsku* (1928.) NS XV, 81-102
- [10] Karaman, Lj.: *O vremenu gradnje sv. Mihovila u Stonu*, *Viesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* (1960.) IX, 81-82
- [11] Fisković, C.: *Ranoromaničke freske u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1960.) 12, 33-49
- [11] *Croatie*, Guide Gallimar, Pariz, 1999.